

Şinasi ÖZTÜRK*

Politik Organizasyon Olarak Devlet ve Kapitalizm

The State as a Political Organization and Capitalism

ÖZET

Modern devletin kapitalizm ile birlikte ve iç içe geliştiği düşünülürse, bu gün devlet yapısından bahsederken kapitalist sistemi de dâhil etmemek büyük yanlış olur. Kapitalizmin gelişim aşamalarında, ona paralel olarak devletin de değişerek geliştiği görülmektedir ve gelecekte de kapitalist sistemle birlikte devlet yapısı ve işleyişi de ona göre değişecektir. Kapitalizmin ilk gelişim aşamalarında ulus-devlet olarak gelişen yapı, günümüzde, küreselleşmenin de etkisi ile daha farklı bir biçime geçip geçmediği son yıllarda devlet tartışmalarının odak noktası olmuştur. Bu tartışmalar daha çok devletin nasıl ve neye göre tanımlanması gerektiğinin yanı sıra devletin sınırları, iktidar ilişkileri, otonomi, toplumsal sınıfların ulusal ve uluslararası niteliği, vb. konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışma devlet ve kapitalizm ilişkisinin temel niteliklerini, tarihsel gelişimi çerçevesinde tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Devlet, Devlet Kuramları, Kapitalizm, Otonomi, İktidar.

ABSTRACT

Modern state has been developed together with the capitalism, thus state structure and capitalism need to be mentioned together. At the development stages of the capitalism, it has been observed that the state also has changed and developed and in the future, structure and functions of the state will also change in accordance with the capitalism. It has been one of the main discussions focuses on whether the nation state has erupted under the globalization. These discussions have mainly been concentrated on the definition of the state, boundaries of the state, power relations, autonomy, national and international dimensions of the social classes etc. This study attempts to discuss relations between the state and the capitalism on their historical developments.

Keywords: State, State Theories, Capitalism, Autonomy, Power.

Giriş

Devlet, en kaba biçimi ile toplumu yönetmek için kural koyma yetkisi olan kurumlar topluluğu olarak tanımlanabilir. Devlet tarihsel olarak gelişimin belli bir döneminde toplumsallığın yarattığı yine toplumsal bir kurumdur. Marx'ın tarih incelemesinde belirttiği üzere, ilk devlet ya da devletimsi yapının oluşması kabile türü toplumsal örgütlenmeden devletimsi örgütlenmeye geçiş ile başlamıştır. Kentleşmenin başlaması ile kent ve köy ayrımı, zihinsel ve bedensel iş bölümünde ciddi bir ayrımı, bir dönüşümü de başlatmıştır. Bu değişim/dönüşüm aynı zamanda

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

kent ve köy arasında bir yaşam biçimi çatışmasını da beraberinde getirerek, “barbarlık”tan “uygarlaşmaya” doğru bir dönüşüme de yol açmıştır. Bu değişim bir ölçüde yerellikten ulusallığa dönüşüme neden olmuştur. Kentleşmenin ve kent yaşamının başlaması yönetsel bir yapının, polis örgütünün ve vergi toplayacak kurumların da gereğini zorunlu kılmıştır. Bir başka deyişle politika ve politik kurumlar ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, devlet bir yönetim aygıtı olarak toplumsal iş bölümü çerçevesinde oluşmuştur da denilebilir. Vergi toplama görevi de devletin ekonomik temelini oluşturmuştur.

Weber, *Ekonomi ve Toplum* (Economy and Society) adlı çalışmasında devleti kendi düzenini kurmak/korumak için yasal olarak fiziksel güç uygulama tekeline sahip, sürekliliği olan zorunlu bir politik örgüt olarak tanımlar¹.

Devlet kendi içindeki yapıları işlevlerine (yönetim, yürütme ve yargı) göre ayırır ve bu yapılar temel alınarak yurttaşların hak ve görevlerini kullanmalarının sınırını çizer. Bu anlamda, günümüzün “modern” devletleri sadece gelişmiş kurumlar değil aynı zamanda yürütme, yasama, yargılama görevleri olan merkezi ve yerel yönetimleri ile polis ve askeri gücü olan örgütlerin toplamıdır.

Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın devlet özünde bir iktidar aygıtıdır. Kendi sınırları içerisinde yaşayanlar için bağlayıcı kararlar alan, kurallar koyan, ekonomik ve sosyal kaynakları dağıtan ve bunları yaparken gerektiğinde güç kullanan bir aygıttır. Soyut bir sembol dahi olsa devlet günlük yaşantımızda somut olarak yaşadığımız bir yapıdır. Diğer bir deyişle “soyut” bir yapı olan devlet adına hareket eden yöneticiler ve devletin oluşturduğu organlar yolu ile iktidarın uygulandığı somut sonuçları olan bir yapıdır.

Devletin ne olabileceği ile ilgili kısa bir açıklamadan sonra devlet ile ilgili teorileri özetleyen bir sonraki bölüm konuyu tartışmak için bir zemin hazırlamak açısından yararlı olacaktır.

Devlet Kuramları

Modern devlet tartışmaları 1970’li yıllarda özellikle akademik gündemde artan oranda yerini almıştır. Bu tartışmalar çoğunlukla Marxist düşüncelerin araçsalcı (instrumentalist) ve yapısalcı etkisi çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bakış açıları arasında yaygınlaşan tartışmalar daha çok sermaye, toplumsal sınıflar ve devlet gücü kavramlarının birbirleri ve devletin kapitalist sistem ile olan ilişkileri konuları üzerinde olmuştur. Diğer yandan özellikle küreselleşmenin etkilerinin yoğun bir şekilde hissedildiği ve dünyanın bir anlamda yeniden şekillendirildiği 1990’lardan sonra devletin niteliği ve görevleri farklı boyutlarda tartışılmaya başlanmış, hatta ulus devletlerin görevlerini tamamladıkları düşünceleri bile yaygınlaşmıştır. Ancak 2010’lu yıllarda bu tartışmalar ulus devletin yok olup olmayacağından çok devlet hâkimiyetinin, otonomisinin ve yetkisinin ne şekilde ve kimler tarafından kullanıldığı tartışmalarına yönelmiştir. Bu tartışmalarda çoğunlukla uluslararası

¹ Max Weber, *Economy and Society*, Bedminister Press, New York 1968 (1922).

veya devletsiz sermayenin ülkeler üzerinde etkilerinin boyutları tartışılmaya başlanmıştır.

Genel olarak devlet tartışmalarında gündeme göre yoğunlukları değişmekle birlikte sosyolojide üç temel yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bunlar Marxçı, Weberci ve her ikisinin ortasında yer alan çoğulcu (pluralist) yaklaşımlardır. Bu yaklaşımların temel anlatıları kısaca aşağıda tartışılmıştır.

1- Marxist devlet teorileri: Marxist devlet teorileri daha çok kapitalist toplumların hâkim sınıflar ve sermayenin çıkarları ile ilişkileri ile ilgilidir ve devletin incelenmesinde bu ilişkileri temel alır. Marx devleti, yönetici sınıfların bir aygıtı olarak tanımlar. Marx'a göre devlet bir sınıfın diğer bir sınıf üzerinde baskı kurmasının aracıdır. Devlet aynı zamanda düzenin yaratılmasıdır ki bu sınıflar arası çatışmayı sürdürerek bir sınıfın diğerine baskısını yasallaştırır ve hatta meşrulaştırır.

Devletin tanımlanmasında Marxist düşünce iki temel gruba ayrılır. Bunlardan birincisi "entrumentalistler", devleti belli bir sınıfın kendi politik ve ekonomik çıkarlarını korumak ve güvence altına almak için kullandığı bir aygıt (enstrüman) olarak tanımlar. Devleti baskın sınıfların bir aygıtı bir uzantısı olarak görmesinin altında devlet görevlilerinin bu sınıfın temsilcileri arasından seçilmesi gösterilir.

İkinci Marxist tanımlama yapısalcılar (structuralists) tarafından gelir. Yapısalcılara göre devlet göreceli bir özerkliğe sahiptir. Devletin göreceli özerkliği olduğu düşüncesine rağmen, devlet sermayenin ve kapitalist sınıfın çıkarlarını koruduğu düşüncesi devam etmektedir.

2- Weberci devlet teorileri: Weber'in devlet tanımlamasını temel alanlar devleti hem kapitalist hem de sosyalist toplumlarda kendi kuralları ve uygulamaları olan, bütün toplumsal grupların üstünde ve bağımsız bir organizasyon olarak görürler. Bunu da bürokrasinin yasal ve rasyonel kuralı (the legal-rational rules of bureaucracy) olarak tanımlarlar. Bu anlamda devlet, Weber'in tanımlamasına göre, belirli alanlarda 'yasal şiddeti' tekelinde bulundurur (monopoly on legitimate violence). Weber (1979) ve Webercilere göre güçlü devlet gerekliliği modern toplumlarda politika ve bürokrasinin doğası ve politik liderlik sorunu ile ilgili bir kaç önermeye bağlıdır. Bu önermelerden ilki kapitalizmin gelişmesi ve artan toplumsal yapının karmaşıklığının beraberinde getirdiği niteliksel ve niceliksel rasyonel yönetim ihtiyacının artmasıdır. Bu artan rasyonel yönetim ihtiyacı sonucunda, hem kamu hem de özel kurum ve kuruluşları artan bir ivme ile daha çok bürokratikleşmektedirler.

İkincisi bürokratikleşmenin artması ile beraber, bürokratların güçlerinin ve etki alanlarının bürokratik olmayan kurumlarda ve bürokrasinin bürokratik olmayan öğelerinde arttığı önermesidir. Üçüncü önerge, eğer devletin üst düzey yönetim birimleri bürokratların elinde ise o zaman: a) bürokrasinin politik yönelimi özellikle kriz dönemlerinde sorumsuzluk ve etkisizlik şeklinde olacaktır; b) Büyük kapitalistlerin devlet bürokrasinin işletilmesindeki etkileri (perde arkasında) en üst düzeye ulaşacaktır.

Weber sonrası Weber'in düşüncesini temel alan düşünürler, devletin incelenmesinde devlet bürokrasisinin sistemden göreceli olarak bağımsız çalıştığını ve kendine göre kuralları olduğunu vurgulamışlardır.

3- Çoğulcu (pluralist) devlet teorileri: Çoğulcu devlet düşünceleri Marxist ve Weberci devlet görüşlerinin ortasında yer alır ve bir çeşit iki teorik düşünce arasında bir köprü kurmaya çalışır. Çoğulcular devleti kısmi olarak bağımsız bir güç/yapı olarak tanımlar. Bu kısmi bağımsız yapının işleyişin arkasında demokratik kurumların farklı çıkar gruplarının destekleyicileri tarafından çalıştırılması yatar. Buna rağmen politik olarak temsil edilen farklı çıkar grupları tarafından etkilenebilir.

Çoğulcu devlet düşüncesini destekleyenler devleti genellikle toplumdaki farklı grupları çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini varsayar. Böylece devletin hareketleri grup baskılarına bir tepki olarak ortaya çıkar. Kimi çoğulculara göre devlet farklı çıkar/baskı grupları için bir çeşit arena oluşturur. Bu şekilde devlet politikaları farklı çıkar ve baskı grupları arasındaki çatışma ve mücadeleler sonucunda belirlenir.

Diğer yandan, yukarıda açıklanan görüşlerin aksine, bazı çoğulcu düşünürler devletin aslında baskı ve çıkar grupları tarafından ele geçirildiğini savunurlar. Bir diğer grup da devletin ve devletin etkinliklerinin ulusal çıkarlar tarafından belirlendiğini savunur. Bunu da farklı baskı gruplarının talepleri üzerindeki anlaşmalar belirler. Genel olarak, çoğulcular devlet tartışmasında devletteki güç ilişkilerine pek değinmezler. Fakat devlet kavramı kendi içerisinde bir güç ilişkisinin varlığını içerir ki bu tartışmadan devleti açıklamak pek anlamlı olmaz.

İzleyen bölüm devlet ve otonomi konusuna değinecektir. Özellikle devletlerarası ilişkiler ve küreselleşme kimi zaman devletin bu konuda yetkilerini ya zayıflatmış ya da başka alanlara kaydırmıştır. Örneğin devletin egemenliği daha çok ulusal sınırlar içinde tanımlanıp tartışılırken bu durum küreselleşme ve emperyalizmin yayılması ile artık ulusal sınırlardan çıkıp uluslararası aktörlerin de müdahil olduğu bir sürece girmiştir. Bu süreç ekonomik, politik, askeri ve çevresel olarak sıralanabilecek alanlarda kendini daha çok göstermiştir. Uluslararası ticari, siyasi ve hukuk anlaşmalar ve bunların kimi zaman merkez ülkeler yararına uygulatılması ister istemez devletlerin egemenliğinin ve otonomisinin boyutlarının ve niteliğinin yeniden sorgulanmasına neden olmuştur.

Devlet ve Otonomi

Devlet bir kurumlar topluluğu olarak kendi başına hareket edemez. Devlet içerisindeki aktörler devlet adına karar alır ve onları uygular. Bu durum bize devlet ve otonomi sorununu getirir. Marxistlere göre, modern devletlerin rolü/rolleri devlet(ler)in kapitalist toplum yapısı içindeki yeri tarafından belirlenir. Göreceli otonomi kavramı devletlerarasında rollerin farklılaşmasında anahtar rol oynar ve göreceli otonomi kavramı “enstrumentalist”lerin devlet tanımlamasına alternatif olarak kullanılır. Hatırlanacağı üzere enstrumentalistler devleti basitçe burjuva yönetici sınıfın çıkarlarını koruyan bir kurum olarak tanımlar ve devlet

çalışanlarının da bu sınıfın içerisinde geldiğini savunur. Bu düşünceye karşı olarak, örneğin N. Poulantzas, her ne kadar tamamen olmasa da devletin belli ölçüde baskın sınıflardan bağımsız veya göreceli olarak özerk davranabileceğini savunur². Böyle bir göreceli özerklik devlete, yönetici sınıflara daha iyi hizmet etme fırsatını verir. Öncelikle, yönetici sınıf kendi içinde çeşitli ekonomik çıkarlar doğrultusunda farklı gruplara ayrılma eğilimi gösterir. Bu şekilde oluşan sınıf çıkarlarındaki bölünme devlet gücünün kullanımında göreceli özerk devlet yapısındaki kadar etkili olmamasına neden olur. İkinci olarak da devlet sermayenin çıkarlarını yönetici sınıf üyelerinden daha geniş ve daha uzun vadeli olarak gözetebilir. Aynı zamanda sermayenin çıkarlarını uzun vadede toplumsal ve politik reformlarla sağlayabilir. Örneğin Poulantzas, kapitalist devletlerin sermayenin uzun vadeli politik çıkarlarını yönlendirdiğini düşünür. Bu durum aynı zamanda meşru varsayılan sermaye çıkarlarını devlet uygulamalarına nasıl dönüştürüleceği sorusunu da beraberinde getirir.

Diğer yandan R. Miliband devletin bir grup elit tarafından yönetildiğini ve bu elit grubun da kapitalist sınıfla aynı toplumsal altyapıdan geldiğini savunur³. Böylece, devlet çalışanları sermaye sahiplerine birbirine bağlı olan tüm toplumsal ve politik aygıtlar aracılığı ile bağlı olmaları nedeni ile sermaye sahipleri ile benzer çıkarları paylaşırlar. Sonuç olarak devlet az çok sermaye sınıfı çıkarları doğrultusunda davranır. Miliband'a göre devlet ve sermaye birer özerk güç merkezleri olarak bir grup halinde davranırlar. Buna karşın Poulantzas'a göre, devletin kim tarafından kontrol edildiği tartışması çok önemli değildir. Çünkü Poulantzas'a göre, kapitalist devletin, kapitalist sınıfların çıkarları doğrultusunda hareket etmesinin nedeni, devlette çalışanların bilinçli olarak bu şekilde davranmasından çok devlet aygıtlarının uzun vadede sermayenin çıkarlarını ön planda tutacak şekilde yapılanmasından kaynaklanmaktadır.

Michael Mann toplumsal güç kaynağı olarak iki tür devlet otonomisinden bahseder⁴. Bunlardan birincisi despotik erktir (despotic power). Despotik erkte devlet otoritesini (state power) 'güç' (force) kullanma hakkından alır. Bu şekilde yöneticilerin güç/şiddet uygulaması devletin erk alanı ile sınırlıdır. Diğer yandan modern toplumlarda devletin erkini kullanması alt yapı ile belirlenmiştir ve sınırlıdır. Belirli politik alanlarda yetkilerini genişletmek için devlet farklı toplumsal gruplarla bu erkini kullanabilme konusunda pazarlık eder. Bu anlamda, devletin altyapısal gücü/erki kullanabilme kavramı devlet-merkezli ve toplum-merkezli güç kullanımı ikilemini içermez. Devlet çalışanlarının kendi çıkarları vardır fakat bu çıkarlar toplumdaki diğer gruplarla olan ilişkiler sonucunda şekillenir. Ek olarak, devlet çalışanları, devlet erkine müdahale yetkisini kullanmak için toplum içindeki gruplarla işbirliği içinde olması gerekir. Böylece, güç/şiddet

² Nikos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, New Left Books., London 1973.

³ Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969.

⁴ Michael Mann, *The Sources of Political Power*. Cambridge University Press, New York 1986.

kullanma yetkisi devlet erkinin kullanılabilceği tek alet olarak kalır. Bu nedenle de devlet çalışanları bu anlamda ödün vermek zorundadır.

Hem Marxist hem de çoğulcu devlet yaklaşımları toplum-merkezli görünmektedir. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, her iki devlet yaklaşımı da devleti toplum içindeki gruplarla olan ilişkileri ve devletin bu gruplarla olan ilişkileri sonucunda oluşan güç ilişkileri içinde inceler ki bu da bize devletin toplumsal sınıflar ve/veya baskı gruplarıyla olan ilişkilerini hatırlatır. Bu anlamda, her iki yaklaşım da devleti toplumsal sınıf ve/veya baskı grupları çerçevesi içerisinde tartışır. Bununla birlikte diğer bazı düşünürler, örneğin Eric Nordinger ve Theola Skocpol devlet çalışanlarının önemli derecede otonomi sahibi olduğunu söyler. Diğer bir deyişle, devlet çalışanlarının kendi kişisel çıkarları vardır ve bu çıkarlar doğrultusunda bağımsız olarak, bazen de toplumun diğer grupları ile çatışarak, hareket ederler⁵.

Bu tartışmalar daha çok devletin ulus devlet niteliği ve kendi toprakları üzerinde egemenliği çerçevesinde yapılmıştır. Bu gün bu durum kısmen de olsa değişmiştir ve değişmeye devam etmektedir. Devletin egemenliği artık kendi ulus yapısının dışına çıkmaya ve uluslararası ilişkiler çerçevesinde belirlenmeye başlamıştır. Bu uluslararası belirleme ve etkileme aynı zamanda ve gittikçe artan oranda sınıfsal ilişkilerin küresel boyutta görünürlüğünü de artırmıştır. Diğer bir deyişle geçmişte ülkeler arası ilişkiler devletler aracılığı ile sınıfsal ilişkileri sürdürürken bu gün artık küresel sınıf ilişkileri doğrudan kendi çıkarlarını dünya üzerinde kimi zaman devletleri de aradan çıkartarak uygulamaktadır.

Bu noktada devletin sınırlarını tartışmak konuya açıklık getirmek açısından yararlı olacaktır.

Devlet'in Sınırları

Devletin sınırları konusunda sosyal bilimlerde yazınında üzerinde uzlaşmış net bir açıklama yoktur. Farklı yaklaşımlar devletin sınırların farklı ele alırken bu farklılıklar da kimi zaman koşullara göre değişebilmektedir. Bu durum sadece farklı kurumlar arasında değil fakat aynı zamanda devletin ve devlet anlayışlarının kendi iç çelişkilerinden/çatışmalarından da kaynaklanmaktadır. Bu durumun temel nedeni devletin kurum olarak tek bir alanda ilgisinin olmaması fakat kendi içindeki kurumların farklı ilgilerinin olmasıdır; örneğin askeri kuruluşların, eğitim ve benzeri kurumlardan farklı ilgi alanı olması gibi. Çoğulcu görüşlere göre devletin ilgisi – çıkarı ne tam olarak devlet merkezli ne de bütünü ile toplum merkezlidir, fakat devlet çıkarları sivil toplumun farklı grupları ve devlet organlarının pazarlığı – uzlaşması ile genelde baskın sınıfların çıkarları doğrultusunda gerçekleşir.

Yönetmel (administrative) yaklaşımlar devleti resmi gücü (erki) olan kesin sınırlarla belirlenmiş bir kurumlar topluluğu olarak görür. Bu görüşe karşılık diğer bazı görüşler, örneğin Marxistler, devlet ve sivil toplum ayrımını sorgular ve devletin sivil toplum kuruluşları ile birçok yönden kaynaşmış olduğunu savunur.

⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1989.

Habermas'a göre sosyal bilimlerde politikanın, ekonominin ve toplumsal ilişkilerin kuramsal ve deneysel anlamda ayrıldığına dair bir uzlaşma yoktur. Habermas'a göre değişen sivil toplum kavramı ekonomi, toplum ve devlet arasındaki ilişkilere karşı kuramsal değişmelere işaret eder⁶.

Bu gün devletin sınırları denildiğinde çok karmaşık ve sürekli değişen ve küresel sınıf ilişkileri çerçevesinde belirlenen bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Bir tarafta küresel sınıf ilişkileri merkez ülkelerde demokrasiyi belli boyutlara kadar geliştirirken, diğer yandan da çevre ülkelerde kimi zaman engel olmaktadır. Aynı şekilde hâkim sınıfların ihtiyacına göre devletin görevleri de değişmektedir.

Devlet ve Çıkar Grupları

Devlet genel olarak tek bir bütünlüğü olan bir yapı değildir. Daha çok farklı kurumların bir araya getirdiği bir politik yapıdır. Devleti oluşturan bu farklı kurumlar kaynakların kullanımı ve paylaşımı ile beraber kamu politikalarının yönünü belirleyen politik çatışmalara zemin hazırlayan bir alandır. Seçilmiş politikacılar ve seçilmeden görev başına gelen sivil kurumların çalışanları ile veya politikacılar ve devletin diğer organları ile aralarında sürekli devlet politikaları ve kaynaklar üzerinde bir çatışma vardır. Bu nedenle bazen devletin ilgi alanını, çıkarlarını tanımlamak kolay olmaz. Çünkü devletin farklı kurumlarının farklı ilgi alanları farklı çıkarlara işaret edebilir ki bu da bu kurumlar arasında çelişen/çatışan ilgilerin olması anlamına gelir. Bunun temel nedeni de, bu düşünceye göre, toplumda pek çok farklı çıkar gruplarının kaynaklar üzerinde ve karar verme mekanizmalarında rekabet etmesidir. Sonuç olarak, her ne kadar toplumda çok farklı çıkar grupları kaynaklar ve karar alma mekanizmaları üzerinde rekabet etseler de, uzun vadede devlet özellikle kapitalizmin tekelci dönemlerinde baskın sınıfların lehine gelişerek, baskın sınıf(lar)ın çıkarlarına paralel düşecek kararlar alır ve bu yönde hareket eder. Bu gün için görünen odur ki devletin sınıfsal durumu ulus devlet sınırlarını kimi zaman aşmış ve küresel boyutlarda konumlanmıştır.

Devlet ve Sivil Toplum

18. yüzyılda A. Ferguson sivil toplumu sivillik/uygarlık durumu (a state of civility) olarak tanımlar ve bunun uygarlaşmanın bir sonucu olduğunu belirtir. Ferguson sivil toplum kavramını bir politik kavram olarak tanımlar ki bu tanımlamasında sivil toplumu batı hükümetleri doğu despotizmine karşı bir kavram olarak kullanır. Aynı zamanda, uygarlıklar bağdaştırıldığı tanımda sivil toplum kavramının ekonomiye işaret eden yan anlamı da vardır. Ekonomi ile ilişkilendirildiği anlamı ile sivil toplum kavramı özel mülkiyetin olmadığı toplumlar/topluluklar ile karşılaştırılır.

Sivil toplum kavramı sosyolojiye G. Hegel ve K. Marx'ın çalışmaları ile girmiştir. Hegel'e göre sivil toplum aile ve devletin politik ilişkilerinde bir ara kurumdur. Marx ve Engels toplum kavramını sivil toplum kavramından ayrı

⁶ Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, Heinmann Educational Books, London 1976.

tutmaz⁷. Her ikisi de sivil toplum ve devlet arasında bir ikilemin bir ayrılığın olduğunu düşünür. Diğer bir deyişle bu ikilem/ayrılık, üretim güçlerinin sosyo-ekonomik ilişkiler ile ve sınıf ilişkilerinin altyapısal olarak ortaya çıkması ile kendini belli eder.

Marx ve Engels sivil toplumun gerçek kaynak olduğunu ve bütün tarihin sergilendiği bir tiyatro olduğunu belirtirler. Bu nedenle ve buna bağlı olarak da politik olayların, yasal değişikliklerin ve kültürel değişimlerinin açıklamaları sivil toplum yapısının gelişmesinde görülmelidir. Sivil toplum kavramı Gramsci tarafından da yoğun olarak kullanılmıştır. Gramsci'ye göre devletin baskıcı ilişkileri ve üretimin ekonomik alanları sivil toplumun içerisindedir. Bu alanı Gramsci sivil yaşam alanı olarak tanımlar⁸. Sivil yaşam alanı bir anlamda vatandaş ve bireyin rıza gösterdiği bir alandır. Gramsci'nin devletle toplum ve ekonomi arasındaki ilişkileri özel ve kamu (private and public) arasındaki farklılık/tezatlık anlamında formüle edişi ve baskı (coercion), günümüzün Marxist ideoloji ve güç incelemelerinde çok önemli bir rol oynar. Gramsci'nin bu anlamda etkisi özellikle L. Althusser'in ideolojik devlet aygıtları ve baskı uygulayıcı devlet aygıtları karşılaştırması ile ilgili çalışmalarında görülür⁹.

İdeolojik devlet aygıtları kavramı kapitalist sınıfların kendi hâkimiyetlerini güvence altına aldığı araçlardan birine işaret eder. Aile, din ve eğitim kurumları ile politik partiler gibi devletin ideolojik aygıtları toplumdaki tüm sınıfların işbirliği ile baskın ideoloji içerisinde işbirliği yapmak gibi bir görev yerine getirirler. Baskın sınıfların egemenliği aynı zamanda devletin baskıcı aygıtları tarafından da güvenlik altına alınır. Bu anlamda devletin baskıcı aygıtları ideolojiden çok kuvvet kullanımı ile işler. Devletin ideolojik ve baskıcı aygıtlarını kullanımı arasındaki denge toplumdan topluma ya da devletten devlete değişebilir.

Althusser'e göre (Gramsci'den esinlenerek), okul medya ve kilise gibi sivil kuruluşlar devletin ideolojik aygıtlarıdır. Sivil toplum örgütlerinin pek çoğu devletin karar alma organlarına etki edebilmekte ve devletin kamu politikalarını geliştirmesinde önemli rol oynayabilmektedir. Devlet aynı zamanda toplum içerisinde pek çok sivil örgütü ve topluluğu desteklemektedir. Bu sivil örgütler her ne kadar otonom yapıda iseler de varlıkları bir şekilde devlet desteğine dayanmaktadır. Ek olarak, devletin sınırları sürekli olarak değişmektedir. Örneğin özelleştirme (sorumlulukları ve ekonomik varlıkları özel kuruluşlara/kişilere devretme işlemi olarak tanımlayabiliriz kısaca) ve yeni devlet kuruluşlarının ortaya çıkması devletin sınırlarının değiştiğinin açık örnekleridir. Ayrıca kimi kuruluşların da kısmi özerk yapısı bu kuruluşların devlete ait olmadığı konusunda tanımlama sorunları ortaya çıkartmaktadır¹⁰.

Bu çerçevede, devlet ve güç kullanımı üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

⁷ Robert C. Tucker, *The Marx-Engels Reader*, W.W. Norton & Company, New York 1978.

⁸ Anthony Gramsci, *Selections From Prison Notebooks*. New Left Books, London 1971.

⁹ Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, New Left Books, London 1971.

¹⁰ Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, New Left Books, London 1971.

Devlet ve Güç Kullanımı

Devlet ve güç konusunda yukarıda kısaca tartışılan yaklaşımlar farklı görüşler sergilemektedir. Çoğulcu görüşlere göre güç, devletin ekonomik çıkarları çatışan toplumsal sınıflar arasında çatışmayı düzenlemek ve “toplumsal düzeni” sağlamak için gereklidir ve bu anlamda güç çatışma veya zorlama içermek zorunda değildir. T. Parsons gücü pozitif ortak amaçları gerçekleştirmek için gerekli pozitif sosyal kapasite olarak tanımlar. Ona göre güç tıpkı paranın ekonomideki rolü gibi toplumsal sistemdeki ortak amaçların sağlanması gibi genel bir kapasitesi vardır¹¹. Bu şekli ile gücün kavramlaştırılması güç ve etkinin birbirine karıştırılması gibi bir zorluğu da beraberinde getirdiği için konuyu bir anlamda dağıtmaktadır. Politik sistem devlet yapısı ile birlikte görülmektedir. Daha net olmak gerekirse çoğulcu görüşe göre tüm toplum az ya da çok belli oranda siyasi sürece dâhil edilmektedir.

Gücün çoğulcu yaklaşımıcılar tarafından yapılan tanımı Marxist düşünce ile taban tabana zıttır. Marxist yaklaşım gücün yönetici sınıflarda toplandığını düşünür. Diğer yandan Weberci yaklaşımlar da gücün devlet tekelinde toplandığı görüşündedir. Marxist yaklaşımlar güç bireylerin iradelerinin dışında yapısal ilişkiler sonucunda ortaya çıkar. Bu nedenle, örneğin Poulantzas gücü bir sınıfı kendi isteklerini başka/karşı sınıf üzerinde gerçekleştirme kapasitesi olarak tanımlar¹². Bu çerçeveden bakıldığında güç bazı ortak özellikler taşımaktadır. Bu ortak özellikleri kısaca şöyle özetlemek mümkündür: güç ekonomik ve siyasi ilişkilerden bağımsız değildir; güç analizleri üretim biçimi özelliklerini de içermek zorundadır; böylece gücün toplumsal olarak toplumsal ilişkiler ve özellikle üretim ilişkileri çerçevesinde ve sınıf çatışmaları sonucunda ortaya çıktığı sonucuna varılabilir.

Diğer yandan Weber, gücü toplumsal etkileşimde olan bir bireyin kendi amaç ve isteklerini dirençlere rağmen uygulayabilme olasılığı olarak ele alır ve tanımlar. Weber hâkimiyeti de benzer şekilde tanımlar ve emir verilen grupların uyacağı ihtimali olarak ele alır. Böylece bu tanımlama şu özellikleri de beraberinde getirir: Güç bireyler tarafından uygulanır ve böylece tercih, eğilim ve temsil yetkisi içerir; güç diğer bireyler üzerinde uygulanır ve direniş ve çatışmaya yol açabilir; güçlü ve güçsüz arasında çıkar farklılığını içerir. Bu düşüncede temel sorun faillere ve karar almaya yaptığı aşırı vurgudur. Bu aşırı vurgu nedeni ile karar almanın olmadığı durumlarda güç kullanımının olacağı gözden kaçırılmaktadır.

Güç sahipleri aynı zamanda yönettiklerinin ya da emirleri altında olanların ilgilerini şekillendirebilir ki bu yaygın olarak özellikle günümüzde karşılaştığımız bir durumdur. Örneğin reklamlar bu gücü yapay ihtiyaç yaratarak uygulayabilir. Ya da hâkim sınıflar aldıkları kararı desteklemek için topluma sanki toplumun yararına bir karar alınıyor izlenimi vererek onarın da rızasını alabilir. Bu durum

¹¹ Talcot Parsons, “On the Concept of Political Power”. 1963, İçinde O. Hançerlioğlu. *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.

¹² Nikos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, New Left Books, London 1973.

Marx tarafından kısmen, yanlış sınıf bilinci kavramı ile açıklanmıştır. Aynı şekilde Gramsci ideoloji tartışmasında konuyu etraflıca incelemiştir.

Tartışma ve Sonuç

Yukarıda yapılan kısa kuramsal tartışmaların ve tarihsel gelişmelerin ışığında kapitalizm ve devletin birbirine paralel olarak geliştiği ve biçimlendiği söylenebilir. Hatta biraz daha ileri gidilerek ilk uygulamalara bakıldığında kapitalizmin devlet yardımları ile ilk çıkışlarını söylemek de yanlış olmaz. Örneğin kapitalizmin İngiltere'deki gelişimi devlet düzenlemeleri ve yasalarla daha ileri götürülmüştür. Devlet düzenlemeleri ve yasalar, kapitalizmin serbest ticaret yolu ile diğer deyişle laissez-faire ile ekonomik yayılmasının yolları açılmıştır. Elbette bu durum sert sınıf atışmaları sonucunda burjuvazinin gücünün artması ile mümkün olmuştur. Ancak kapitalizmin daha çok yayılması için devletin değişik biçimlerde desteği şarttı. Almanya'da devlet kapitalist gelişmeyi artırmak için büyük firmaların kurulmasını desteklemiştir. Türkiye'de de kapitalizmin gelişmesi için devlet sermayeye bazı imtiyazlar sağlayarak sermayenin birikimini ve burjuva sınıfının oluşmasını desteklemiştir.

Ancak kapitalizm ve devlet arasındaki ilişki toplumların gelişme aşamalarına bağlı olarak farklılık göstermiştir. Bu konuda A. Touraine merkez kapitalist ülkelerde devletin sadece yönetici sınıfların baskın toplumsal güç olmaları için yardımcı olduğunu belirtir¹³. Devlet bu anlamda modernleşmeyi destekleme rolü üstlenir ve çatışmaları gidermek için düzenlemeler yapar. Buna karşı diğer toplumlarda devlet toplumsal işlerin düzenlenmesi ve yürütülmesinde daha aktif roller üstlenir.

Diğer yandan devlet sınıf mücadelelerinin hemen her aşamalarında ekonomik, politik ve ideolojik alanlarda son derece önemli roller üstlenir. Habermas'a göre devlet yönetici sınıfları birbiri ile olan rekabetten koruma yönünde davranır, ancak diğer taraftan da satın aldığı emek gücünün de sömürülmesi için gerekli koşulları hazırlar¹⁴. Diğer bir anlatım ile devlet hâkim sınıfların birbiri ile rekabete girmemesi için koşullar hazırlarken karşı sınıfları, örneğin proletaryanın, örgütlenerek bir güç olmasına engel olur. Tüm bunların ötesinde, birçok durumda devletin hâkim sınıfların mülkiyet haklarını ve toplumsal örgütlenmelerini sömürülen sınıflara karşı koruması yönünde davrandığı bilinen bir gerçektir.

Marxist düşünceye (Gramsci ve Althusser) göre devlet meşruiyetini iki temel yolla sağlamaktadır: İdeolojik ve baskıcı aygıtlarla. Devletin baskıcı aygıtlarını, kontrolü doğrudan polis, asker, mahkemeler ve hapishaneler yolu ile uygulaması oluşturmaktadır. Devletin ideolojik aygıtları ise gücü entelektüel yollarla, medya, okul, dini organizasyonlar, vb. ile uygular.

Bu noktada önemli olan devletin siyasi baskı ve şiddetin yasal uygulayıcı tekel konumunda olmasıdır. Bazı eski toplumlarda devlet tanımı net değildi çünkü yasal

¹³ Alain Touraine, *The Post-Industrial Society*, Random House, New York 1971.

¹⁴ Jürgen Habermas, *Theory and Practice*, Heinmann Educational Books, London 1963.

güç kullanımı net değildir. Örneğin feodal lordlar, akrabalık grupları veya bazı ortak yapılar bugünkü anlamda devletin sahip olduğu organize olmuş kurumlara sahip değildir. Modern devletin kurumlarının çeşitliliği devletin her zaman tek bir homojen yapı halinde hareket etmeyeceğini göstermektedir. Bu da devletin bazı parçalarının birbirleri ile uyumsuzluk hatta çatışma halinde olabileceğine işaret eder. Bu devletin politik bir organizasyon olması nedeni ile “doğasında” vardır. Bu durumu Marx’ın bir sözü ile daha netleştirmek gerekirse “Devlet, belirli bir politik ifade/yapı içinde sınıflar arası çekişmenin/çatışmanın olduğu bir arenadır”¹⁵.

Devlet, kapitalist gelişmenin yaşanmasında son derece önemli roller üstlenmiştir. Öncelikle sermaye birikiminin sağlanmasında gerekli olan gözetim, koruma ve gerekli koşulların sağlanması devlet tarafından yapılmıştır. Aksi takdirde büyük sermaye birikiminin sağlanması tek tek bireyler ya da bireysel girişimler tarafından başarılabilmesi son derece zordur. Devlet tarafından sağlanan bu gözetim/kollama daha sonra devletlerin gelişmesi ve kapitalizmin yayılması ile devletin ana görevlerinden biri durumuna gelmiştir. Bu durum bir anlamda devletlerin gelişimi sürecinde, dış faktörleri şimdilik dışarıda tutarsak, bütün olarak sermaye birikimi sürecini hızlandırmak için gerekli koşulları sağlayarak tamamen kapitalist bir yapıda mı olacağına da karar verme sürecini beraberinde getirir. Bunu yaparken de devlet bazen bazı kapitalistlerin özel çıkarlarının karşısında karar alarak bunları dışlamak zorunda da kalabilir. Böylece devlet sistemi devam ettirmek için, uzun vadeli çıkarlarını güvence altına almak amacı ile kısa vadeli çıkarlarını feda edebilmektedir.

Diğer yandan, devlet özellikle ekonomi alanında sömürüye karşı gelişecek ayaklanmaları ve protestoları önlemek için gerekli yasal ve polisiye tedbirleri almak durumundadır. Genellikle demokratik devletler bu ayaklanmaları ve gösterileri önlemede veya en az seviyede tutmada daha başarılıdır çünkü demokratik devletler daha şeffaflık ve açık toplum uygulamaları ile belli bir ölçüye kadar gerekli kararları alabilmektedir. Ancak her ne kadar demokratik devlet ve kapitalizm ayaklanmaları ve gösterileri belli bir ölçüye kadar hafifletse/çözse de bu durum başka bir uyumsuzluğa da yol açar. Bir taraftan, her ne kadar bazı kapitalistlerin çıkarlarına aykırı olabilse de, devlet sermaye birikimi için gerekli koşulları hazırlar. Daha da ötesinde devlet, gittikçe artan ve kapitalist üretimden yararlanamayan insanların kapitalist olmayan değerlerine açık olmak durumundadır.

Bu sorunu çözmek için devlet, bir taraftan sermaye birikimi sürecinin devamı ve kapitalistin çıkarlarını korumak için gerekli kararların almak durumunda kalabilir. Aynı zamanda da geniş halk kitlelerinden, aldıkları kararlara ve uygulamalarına kitlesel destek sağlamak için ve tüm kapitalist toplumsal düzenin sağlanması için devlet ve kapitalistler arasındaki bu ilişkiyi gizlemek zorundadır. Ancak devlet bu çelişkiyi her zaman çözemeyebilir ya da bastıramayabilir ve bu nedenle özellikle demokratik toplumlarda çoğunlukla kapitalistlerin kısa vadeli de olsa çıkarlarına karşı kararlar alıp uygulamaya geçmek zorunda kalabilir. Diğer bir deyişle devlet,

¹⁵ Robert C. Tucker. *The Marx-Engels Reader*, W.W. Norton & Company, New York 1978.

kapitalizmin işleyişine kimi zaman kısa vadeli de olsa müdahale etmek durumunda kalabilir.

Her ne kadar kapitalizmin devamı için demokratik devlet ve ortam gerektiği sıkça vurgulansa da, kapitalizmin devam edebilmesi için kapitalist uygulamaların kendisine karşı hareket eden bir devlet içinde yaşama şansı azdır. Bu nedenle kapitalizmin devam edebilmesi için devletle birlikte olması (devlet ve kapitalizmin birbirinden ayrı toplumsal süreçlerin etkisinde olduğunu varsaysak bile) gereklidir. Bu çatışma özellikle refah devletlerinde daha sıkça görünmektedir ancak refah devleti ücretli emeğin sömürülmesini değiştirmemektedir. Refah devleti daha çok geliri iş gücü içinde yeniden “daha adil” dağıtımını sağlamaktadır yoksa emek ve sermaye arasında gelir düzenlemesi yapmaz. Refah devletinde yine gelir grupları arasında ve refahın dağılımında farklılığın artarak devam ettiği görülmektedir. Bu nedenle refah devleti de yukarıda bahsedilen soruna sadece geçici bir süre çözüm olabilir yoksa nihai bir çözüm değil.

Konunun diğer bir boyutunu da daha önce değinildiği gibi kapitalizmin uluslararası yayılması oluşturmaktadır. Sermayenin küresel yayılımının temelinde her zaman olduğu gibi kar güdüsü ile birlikte kaynakların ve pazarın güvence altına alınması yatmaktadır. Bu nedenle eğer sermaye bir bölgede daha az kar ya da “güvensizlik” görürse yatırımlarını daha çok kar getireceği daha güvenli bir bölgeye kaydırmaktadır. Burada en önemli konuları emeğin ucuz olması, hammadde kaynaklarına ve pazara uygunluk gibi konularla birlikte bunları sağlayacak, güvence verecek bir siyasi yapının da olması oluşturmaktadır. Bu güvenceyi verecek olan da yatırım ya da ticari faaliyet yapılacak ülkenin iktidar yapısı oluşturmaktadır. Bu nedenle uygun “iklim” yaratmak için gerekirse bu devletlerin siyasi yapıları bir şekilde etki altına alındığı geçmişte yaşanan deneyimlerle sabittir. Bir anlamda kapitalizmin küresel olarak yayılmasında en önemli destek ya da engel olarak devletler ve devletlerin iktidarlara olarak düşünmek yanlış olmaz.

Bu gün bakıldığında dünya ülkelerinin önemli bir bölümü doğrudan ya da dolaylı olarak kapitalist yayılmaya değişik isimlerle ve biçimlerle de olsa izin verecek şekilde yeniden organize edilmiştir ve bu durum devam etmektedir. Öyle ki devletlerin küresel ekonomik yapılara göre şekillenmesi kimi zaman “ulus devlet yok mu oluyor?” tartışmalarına bile yol açmıştır. Bir taraftan devletler ekonomik çıkarlar doğrultusunda birlikler kurarken (Avrupa Birliği vb.) bir taraftan da yeni devletlerin ortaya çıktığı ya da bazı devletlerin parçalandığını ve yeni devletlerin kurulduğunu görülmektedir. Bu tür değişimlerin her biri ayrı bir çalışma konusu oluşturur ancak temelde hemen hepsinin arka planında küresel ekonomik yapılanmaların birer uzantısı olduğu görülmektedir.

Bazen devletler kapitalizmin çıkarlarına karşı halkın yararına demokratik müdahalelerle kararlar alabilir. Eğer ortak üretim ve üretilenlere bireysel el koyma arasında çatışma güçlenirse, o zaman tek bir kapitalistin bu ülke içerisinde gelişerek yaşamını devam ettirmesi zorlaşır. Bu nedenle bu sorunu aşmak için kapitalist sistem hem ülke içinde hem de ülkeler arasında birbiri ile bağlantılı olacak şekilde pazar ilişkilerini yeniden düzenler ve monopol, oligopol, kartel ve tröst gibi yapılar

kurarak etkinliklerini artırır. Burada amaç sadece pazar ilişkilerini kontrol etmek değildir, aynı zamanda devletlerin kapitalistlerin aleyhine oluşacak durumları da bertaraf etmektir.

Diğer yandan eğer kapitalizmin yayılması herhangi bir şekilde engele uğrar ise, o zaman bir şekilde devletin duruma müdahalesi gündeme gelir. Özellikle kapitalizmin krize girdiği dönemlerde devletin müdahale ederek sistemin işlerliğini sağladığı geçmiş deneyimlerde görülmektedir. Ancak bunun yanı sıra kapitalizmin yayılmasına engel olan durumlar da bir şekilde devlet müdahalesi ile ortadan kaldırılmaktadır. Bunun en iyi örneklerinden birisi büyük sermaye ve küçük yerel işletmelerin karşı karşıya geldiği durumlarda özellikle Türkiye gibi “gelişmekte” olan ülkelerde sermayenin yararına kararların alınması gösterilebilir. Son zamanlardaki Türkiye örneğinde olduğu gibi devlet gerek ulusal gerekse küresel sermayeden yana kararlar alarak tavrını göstermiştir.

Konunun diğer bir boyutunu da devletin tercihi sırasında (çoğunlukla kapitalistten yana) ortaya çıkan toplumsal huzursuzluklar ve çalışmalar oluşturmaktadır. Bu tür toplumsal muhalefetler kimi zaman demokratik katılımın ve sosyal refahın artması yönünde sonuçlar verebilmektedir. Böyle bir durumda eğer devlet demokratik katılımı ve toplum genelinin yararını gözetecek kararlar almak durumunda kalırsa o zaman daha çok sermayenin isteklerini karşılaması için daha çok baskı altında kalabilmektedir. Devamında da devlet daha çok demokratik katılımı sağlamanın yanı sıra “ideal” kapitalizm koşullarını yaratmak ve daha da ileri götürmek için çaba harcamak zorunda kalacaktır. Ancak bu çatışmalı durumda genellikle devletlerin (hükümetlerin) tavrı kitlesel desteği sağlamak için sermayeden yana olan kararlarını gizlemek ya da sermayeden yana alınan kararların sanki toplumun bütününün yararı imiş gibi topluma aktarması şeklinde olmaktadır.

Sermaye ve toplumun geri kalan kesimi arasındaki bu çatışma kimi zaman batılı merkez toplumlarında görüldüğü üzere geçici de olsa toplumsal refahın artırılması yönünde olabilmektedir. Ancak bu durum emeğin maliyetinin artması sonucunu getirmiştir. Devamında da sermayenin bu tür devletlerden maliyetin yükselmesi nedeni ile kaçmasına ve emeğin ve diğer maliyetlerin daha ucuz olduğu ülkelere yatırımlarını taşımasına yol açmıştır. Bu tür durumlarda devlet genellikle arabulucu rol üstlenmek durumunda kalmış görünmektedir. Çünkü devamında devlet yeniden sermayeyi ülkeye çekmek için emeğin maliyetini düşürmek için koşullar hazırlamak durumunda kalmıştır.

Daha önce de değinildiği gibi kimi zaman devletlerin aldıkları bu kararlar ve sermayenin yayılmasında karşılaşılan engeller, sermayenin özellikle uluslararası boyutlarda birleşmesine ve ekonominin tekelleşmesine yol açtığı belirtilmişti. Bu çerçevede monopollerin, oligopollerin, kartellerin ve tröstlerin oluşturulması bir anlamda baskın sınıfların yeni bir “üretimin toplumsallaşması” sürecini de başlatmasına aracı olmaktadır. Bu yeni yapılanma da devlet mekanizmasının bu hâkim sınıflar tarafından yeniden hâkimiyet atına alınmasına fırsat vermektedir. Böylece yeniden uluslararası alanda biçimlenen ilişkiler özellikle merkezi

devletlerin tekellerin ekonomik güçlerini destekler nitelikte hareket etmesini sağlayacak şekilde gelişmektedir.

Kaynakça

- ALTHUSSER, Louis, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, New Left Books, London 1971.
- ENGELS, Friedrich. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni: Seçme Yapılar*, c. III, Sol Yayınları. Ankara 1971).
- GRAMSCI, Antonio, *Selections From Prison Notebooks*, New Left Books, London 1971.
- HABERMAS, Jürgen, *Theory and Practice*, Heinmann Educational Books, London 1963.
- HABERMAS, Jürgen, *Legitimation Crisis*, Heinmann Educational Books, London 1976.
- MANN, Michael, *The Sources of Political Power*, Cambridge University Press, New York 1986.
- MILIBAND, Ralph, *The State in Capitalist Society*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969.
- PARSONS, Talcott, (1963). "On the Concept of Political Power", İçinde O. Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*. Remzi Kitabevi İstanbul 1989.
- POULANTZAS, Nikos, *Political Power and Social Classes*, New Left Books, London 1973.
- SHOW, Martin, *War and Nation-State in Social Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- TOURINE, Alain, *The Post-Industrial Society*, Random House, New York 1971.
- TUCKER, Robert C., *The Marx-Engels Reader*, W.W. Norton&Company, New York 1978.
- WEBER, Max, *Economy and Society*, Bedminister Press., New York 1968 (1922).
- WRIGHT, Eric Olin, *Class, Crisis and the State*, Verso Press., London 1979.